

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2025, c. 11, s. 1: 175-206

Muhammed el-Muveylîhî'nin Hadîsu Îsâ b. Hişâm Adlı Eserinde Toplumsal Eleştiri

Social Criticism in Muhammad al-Muwaylihî's Work 'Îsâ ibn Hishâm

Eyüp SEVİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi, Mütercim ve Tercümanlık ABD

Dr. Faculty Member, Bingol University

Faculty of Arts and Sciences, Department of Arabic Translation and Interpretation

esevinc@bingol.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7855-567X

DOI: 10.47424/tasavvur.1653860

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 8 Mart / March 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Mayıs / May 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atf / Citation: Sevinç, Eyüp. "Muhammed el-Muveylîhî'nin Hadîsu Îsâ b. Hişâm Adlı Eserinde Toplumsal Eleştiri". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2025): 175-206. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1653860>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Muhammed el-Muveylihi'nin kaleme aldığı *Hadîsu Îsâ b. Hişâm* adlı eser, klasik edebi tür olan makâme tarzında ele alınmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte roman ve hikâye gibi modern edebiyat türlerinden de izler taşımaktadır. Eser, yaklaşık olarak elli yıllık bir zaman zarfında Mısır toplumunda meydana gelen sosyal değişimleri eleştirel bir bakış açısı ile ele almaktadır. Doğu ve batı medeniyetlerinin özellikleri, eğitim, kültür, hukuk ve yargı gibi birçok konuyu farklı açılardan ele almaktadır. İlk olarak Mısır toplumunu meydana getiren bütün bireylerin adalet önünde eşit olduğu düşüncesi vurgulanmaktadır. Ardından haksızlığa uğramış ve masum olduğunu ispatlamak için adalet arayışına çıkan tarihi bir şahsiyetin karşılaştığı sorunlar ele alınmaktadır. Polis şubesinden başlayan sorunlar istinaf mahkemesine kadar uzanmaktadır. Bu sayede yargı sisteminde meydana gelen ve adaletin sağlanmasını geciktiren bireysel ve kurumsal aksaklıklara dikkat çekilmek istenmektedir. Çalışmanın temel amacı el-Muveylihi hakkında kısaca bilgi verildikten sonra *Hadîsu Îsâ b. Hişâm* başlıklı eserin konu, şahıs, zaman, mekân ve üslup açısından incelenmesidir. Eserde ele alınan Mısır toplumundaki sosyal değişim örneklerinin özellikle hukuk ve adalet bağlamında ortaya konulması da hedeflenmiştir. Ayrıca araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılarak elde edilen bilgiler, ilgili konu bağlamında işlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modern Mısır Edebiyatı, Muhammed el-Muveylihi, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, Toplumsal Eleştiri

Abstract

The work *Hadîth Îsâ ibn Hishâm* written by Muhammad al-Muwaylihî is an attempt to approach the classical literary genre of *maqâma*. However it also carries traces of modern literary genres such as the novel and short story. The work critically examines the social changes that took place in Egyptian society over a period of approximately fifty years. It addresses various topics such as the characteristics of eastern and western civilizations, education, culture, law, and justice, from different perspectives. Initially the idea that all individuals forming Egyptian society are equal before justice is emphasized. Subsequently the work discusses the problems faced by a historical figure who having been wronged,

embarks on a quest for justice to prove their innocence. The issues begin at the police station and extend to the appellate court. Through this the work aims to highlight the individual and institutional flaws within the judicial system that delay the delivery of justice. The main aim of the study is to provide a brief introduction to al-Muwaylihî and then analyze and examine the work *Hadîth Īsâ ibn Hishâm* in terms of its subject, characters, time, place, and style. Examples of social change in Egyptian society addressed in the work are presented particularly within the context of law and justice. Additionally information obtained through document analysis as one of the research methods has been processed within the context of the relevant topics.

Keywords: Modern Egyptian Literature, Muhammad al-Muwaylihî, Hadîth Īsâ ibn Hishâm, Social Criticism

Giriş

Modern dönem Arap edebiyatı, Fransız Komutan Napolyon Bonapart'ın (öl. 1821) 1798 yılında Mısır'ı işgal etmesiyle başlar. Bu işgal ile birlikte Arap dünyası ile Avrupa arasında sosyal, siyasal ve kültürel alanlar başta olmak üzere birçok konuda ilmi temaslar başlamıştır.¹ Devlet kurumları ve ordunun ıslahı konusunda öncelikli olarak başlayan bu temaslar daha sonraları kültürel alanda da kendisini hissettirmeye başlamıştır. Özellikle Kavalalı Mehmet Ali Paşa (öl. 1849) dönemi ve onun batı medeniyetinden istifade edilmesi konusunda izlediği politika, kültürel ve edebiyat alanındaki etkileşime önemli bir hız kazandırmıştır.² Avrupa'ya gönderdiği öğrenciler, Mısır'ın edebi ve kültürel hayatında birçok önemli yeniliğin başlamasına vesile olmuşlardır. Bu sayede edebiyat alanında hem yeni akımlar yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamış hem de klasik dönemdeki temalardan farklı olarak edebiyatın ilgi duyduğu konularda bir çeşitlenme meydana gelmiştir.³

¹ Nihad M. Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/3/285.

² Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 1027-1028.

³ Ahmed Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadis fi Mısır* (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1994), 26-29.

Bu bağlamda dini, siyasi ve edebi konuları işleyen eserlerin yanı sıra toplumsal sorunları konu alan eserler de kaleme alınmıştır.⁴ Söz konusu eserlerin temel amacı başta ahlak olmak üzere, maddi ve manevi açıdan toplumda ortaya çıkan olumsuz davranış biçimlerini eleştirel bir bakış açısıyla sunmaktır. Bununla birlikte bireylerin kendi kusur ve eksikliklerini fark etmelerini sağlayarak toplumun daha bilinçli ve sorumlu bir hale gelmesini sağlamaktır.⁵ Bu anlamda el-Muveylihi'nin kaleme aldığı Hadîsu Îsâ b. Hişâm adlı eser de toplumsal konuları ele alan önemli bir çalışmadır. Zira eser, eleştirel ve ıslahatçı bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Modern dönemde yazılmış olmasına rağmen klasik Arap edebiyatından ilham alarak şekillenmiş bir eserdir. Dolayısıyla bu çalışmada hem eser ve yazarı tanıtılacak hem de toplumsal eleştiri konuları üzerinde durulacaktır.

1. Muhammed el-Muveylihi

Muhammed b. İbrahim b. Abdilhâlik b. İbrahim el-Muveylihi (1858-1930) yazar, eleştirmen ve gazeteci olup⁶ 1858 yılında Kahire'de dünyaya gelmiştir. Arap kökenli bir sülaleye mensup olmakla birlikte Mısır'ın yerli halkından değildir. Hicaz bölgesi Müveylîh mevkiindeki liman kentlerinin birinden Mısır'a göç eden bir aileden gelmektedir. el-Muveylihi nisbesi de Müveylîh mevkiine nispet olarak verilmiştir. Varlıklı, kültürlü, ticaret ile uğraşan bununla birlikte Mısır Valisi Hidiv İsmail Paşa (öl. 1830/1895) ile güçlü bağları bulunan bir aileye mensuptur. Babası, İbrahim el-Muveylihi olup⁷ gazetecilik ile uğraşan ayrıca Arap dili ve edebiyatı alanında kendisini yetiştirmiş bir kimsedir. Mısır gazetecilik hayatında önemli bir konuma sahiptir.⁸ Bunun yanı sıra matbaa kurarak kitap basımı ile ilgilenmeye çalışmıştır.⁹ Cemâleddin Efgânî (1838-1897)

⁴ Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fi Mısır*, 70.

⁵ Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fi Mısır*, 182-184.

⁶ Abdulaziz el-Bişrî, *el-Muhtâr* (Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2014), 235.

⁷ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin* (Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 2015), 1/34; Yusuf İlyân Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'ati'l-'Arabiyye ve'l-mu'arabe* (Mısır: Matbaatu Serkîs, 1928/1346), 2/1820.

⁸ Ömer ed-Desûkî, *Neş'etu'n-nesri'l-hadîs ve tatavvuruhu* (Kahire: Dâru Fikri'l-'Arabî, 2008), 131.

⁹ Filib dî Tarrâzî, *Târîhu sahâfeti'l-'Arabiyye* (Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2023), 548.

gibi yaşadığı dönemin önemli fikir ve düşünce insanlarından ders almıştır. Türkçe ve Fransızca dillerini iyi derecede bilmektedir.¹⁰

Eğitim ve kültür alanında faaliyet gösteren bir aileden gelen Muhammed el-Muveylîhî'nin sırasıyla hangi okulları okuduğu konusunda kaynaklar, yeteri kadar bilgi aktarmamaktadır.¹¹ Ancak el-Muveylîhî'nin, babası tarafından toplumda genellikle aristokrat sınıfı çocuklarının okuduğu *Medresetu'l-Encâl* -el-Hidiv İsmail- okuluna kaydettirildiği belirtilmektedir. Arap dilini daha iyi öğrenebilmek ve konuşabilmek için de *Ezher Üniversitesi*ne gönderilmiştir.¹² Ayrıca babasının yakın dostluğu vesilesiyle Cemâleddin Efgânî ve Muhammed Abduh (1849-1905) gibi kimselerden ders almıştır. Fransızca, Türkçe, İtalyanca ve İngilizce dillerini bildiği aktarılmaktadır.¹³

el-Muveylîhî, gençliğinin ilk dönemlerinde Mısır'da *el-Mukattam*¹⁴ gazetesinde tahrir veya editörlük işleriyle uğraşmaya başladı. Ailesi ile Mısır Valisi Hidiv İsmail Paşa arasında yakın bir ilişki vardı. Bundan ötürü Hidiv İsmail Paşa vesilesiyle *Vizâretu'l-Hakâniyye/Adalet Bakanlığı*nda göreve getirildi.¹⁵ Ancak her iki görevi de sadece birkaç yıl sürdürebildi. 1882 yılında Mısır'da Ahmed Urâbî Paşa (1841-1911) İngilizlere karşı ayaklanma başlattı. el-Muveylîhî, bu ayaklanmanın önemli destekçi ve temsilcilerinden biri oldu. Söz konusu ayaklanmanın beyannamesini hazırlayıp yayımladı. Bunun üzerine de Adalet Bakanlığındaki görevine son verildi.¹⁶

¹⁰ Hayrettin Zirikli, *el-'Alam* (Beyrut: Dâru'l-İlmi lil-Melâyîn, 1984), 5/305; Kâmil Selmân el-Cubûrî, *Mu'cemu'l-udebâ mine'l-'asri'l-Câhilî hattâ sene 2002* (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2002/1424), 5/96; Bişrî, *el-Muhtâr*, 242; Desûkî, *Neş'etu'n-nesri'l-hadîs ve tatavuruhu*, 131; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/32.

¹¹ Desûkî, *Neş'etu'n-nesri'l-hadîs ve tatavuruhu*, 131; Abdulmun'im Hafâcî, *Kıssatu'l-edeb fi Mısır* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996/1412), 5/27.

¹² Şevkî Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsir fi Mısır* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1999), 235.

¹³ Yusuf Ramıç, "Müveylîhî Ailesi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/232; Bişrî, *el-Muhtâr*, 242.

¹⁴ Bişrî, *el-Muhtâr*, 243.

¹⁵ Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsir fi Mısır*, 235; Cubûrî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 5/96.

¹⁶ Ramıç, "Müveylîhî Ailesi", 32/232; Cubûrî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 5/96; Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsir fi Mısır*, 235.

el-Muveylîhî, resmi görevinden alındıktan sonra İtalya'ya babasının yanına gitti. Bu bağlamda II. Abdulhamid (1842-1948), Avrupa devletlerinin basıkları ve Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın ısrarıyla 1879 yılında Mısır Valisi Hidiv İsmail Paşa'yı görevinden azledip Mısır'ı terk etmesini istedi. Hidiv İsmail Paşa da Napoli'ye gitmeye karar verdi.¹⁷ Napoli'ye giderken el-Muveylîhî'nin babası, İbrahim el-Müveylîhî'den kendisine sır kâatibi veya yardımcı olması için Napoli'ye gelmesini talep etti. İbrahim el-Müveylîhî de söz konusu talebi kabul edip onunla birlikte Napoli'ye gitti.¹⁸ Orada hem Hidiv İsmail Paşa'ya kâatiplik yaptı hem de bazı gazeteler çıkararak kendi mesleğini sürdürdü.¹⁹

el-Muveylîhî, Napoli'de bir süre ikamet ettikten sonra Cemâleddin Efgânî, *Urvetu'l-Vuskâ* dergisini yayına hazırlamak için kendisine yardımcı olması amacıyla onu Paris'e davet etti. el-Muveylîhî de bu davet üzerine Paris'e gitti. Napoli ve Paris'te toplamda üç yıl kaldıktan sonra İstanbul'a gitti.²⁰ Süleyman Efendi adında birinin evine konuk oldu. Burada bulunan kütüphanede altı aydan daha fazla uzun bir süre kalarak kitaplardan istifade etmeye çalıştı.²¹ 1878 yılında Kahire'ye döndü, *el-Ehrâm*, *el-Mueyyed* ve *el-Mukattam* gibi gazetelerin yayına hazırlanma süreçlerinde çalıştı. Bununla birlikte Kahire'nin kuzeyinde bulunan Kaylûbiye Nahiye Müdürlüğünde, idare amir yardımcısı akabinde de Garbiye Nahiyesi Polis Merkezine memur olarak atandı. Bu arada II. Abbas Hilmi Paşa (1874-1944) ile birlikte İngiliz Kraliçe'sini ziyaret etmek için İngiltere'ye gitti. Seyahatini anlatan bir yazıyı ele alarak *Misbâhu's-Şark* adlı gazetede yayımlanmak üzere gönderdi.²² Ayrıca 1910 yılında Vakıflar Genel Dairesi, İdare ve Sekreterlik Bölümüne müdür olarak tayin edildi. Ancak Birinci Dünya

¹⁷ Atilla Çetin, "İsmâil Hidiv Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/118.

¹⁸ Bişrî, *el-Muhtâr*, 244; Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsır fî Mısır*, 234.

¹⁹ Ramıç, "Müveylîhî Ailesi", 32/232; Abdullatîf Hamza, *Edebu'l-makâleti's-sahâfiyye fî Mısır* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1959), 3/37-38; Corcî Zeydân, *Terâcimu meşâhiri's-Şark fî'l-karni't-tâsi'i 'aşere* (Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2012), 2/130.

²⁰ Kehmâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/32; Zirikli, *el-'Alam*, 5/305; Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsır fî Mısır*, 235.

²¹ Bişrî, *el-Muhtâr*, 242.

²² Kehmâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/32; Ramıç, "Müveylîhî Ailesi", 32/232.

Savaşı'nın patlak vermesinin ardından²³ 1915 yılında bu görevinden ayrıldı.²⁴ Söz konusu savaşın hem dünya hem de Mısır'da meydana getirdiği olumsuzluklardan dolayı kalan hayatının çoğunu evinde geçirdi. 10 Mart 1930 yılında Hulvan'da bulunan evinde vefat etti.²⁵

el-Muveylîhî, çoğunlukla *Misbâhu's-Şark* olmak üzere farklı gazetelerde yazılar kaleme almıştır. Siyaset, toplum, ihtilallere karşı koymak, batı medeniyet ve kültürünün nasıl ele alınması gibi farklı konuları işlemeye çalışmıştır. Bununla birlikte *Hadîsu Îsâ b. Hişâm/Fetretun mine'z-zaman ve 'Îlâcu'n-nefs/Resâil fi'l-ahlâk* adlı kitapları telif etmiştir.²⁶ el-Muveylîhî'nin ele aldığı kitaplarda babasının yönlendirmesiyle aldığı eğitim ve kültürün etkisi olmuştur. Buna ilave-ten fikir ve düşüncede yenilik hareketinin savunucu ve öncüleri olan Cemâled-din Efgânî ve Muhammed Abduh gibi kimselerden²⁷ ders alması, başta Fransa olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine seyahatler gerçekleştirmesi, oradaki medeniyet ve kültürü yakından gözlemleyip incelemesinin²⁸ de çok önemli etkileri olmuştur. Buradan edindiği bakış açısıyla yaşadığı toplumun sorunlarını eleştirel ve yapıcı bir şekilde ele almaya çalışmıştır. Sorunların çözümü için ıslahatçı ve yenilikçi bir tutum ortaya koymaya gayret etmiştir. *Hadîsu Îsâ b. Hişâm* adlı eserinin, bunun önemli göstergelerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

2. Hadîsu Îsâ b. Hişâm

Hadîsu Îsâ b. Hişâm veya diğer adıyla *Fetretun mine'z-zaman*, el-Muveylîhî'nin edebiyat alanında ele aldığı önemli çalışmalardan biri olduğu ifade edi-

²³ Bişrî, *el-Muhtâr*, 244.

²⁴ Cubûrî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 5/96; Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsır fi Mısır*, 235.

²⁵ Bişrî, *el-Muhtâr*, 244; Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsır fi Mısır*, 235; Yusuf Es'ad Dâğir, *Masâdiru'd-dirâseti'l-edeb* (Beyrut: Metâbî Lübnân, 1956), 2/734-735.

²⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/32; Cubûrî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 5/96; Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsır fi Mısır*, 235; Tayyibe Seyfî - Behzâd Haşmetî, "Hadîsu Îsâ b. Hişâm beyne istilhâmî't-turâs ve'l-ihtikâk bi'l-garb", *Îdââtu'n-Nakdiyye* 4/15 (2014), 43.

²⁷ Muhammed Ruşdî Hasan, *Eseru'l-makâme fi neş'eti'l-kıssati'l-Mısriyye el-hadîs* (Kahire: el-Mektebetu'l-'Arabiyye, 1974/1394), 122.

²⁸ Desûkî, *Neş'etu'n-nesri'l-hadîs ve tâtavuruhu*, 131.

lebilir. Kitabın ortaya çıkıp yayımlanması birkaç yıl sürmüştür. İlk olarak makaleler halinde yazılmaya başlanmıştır.²⁹ el-Muveylîhî'nin babası, İbrahim el-Muveylîhî 1895 yılında İstanbul'dan Mısır'a döndükten sonra *Misbâhu's-Şark*³⁰ adlı gazeteyi çıkarmaya başladı.³¹ el-Muveylîhî de bu gazetenin hem yazım işlerine yardımcı oldu hem orada makaleler yazmaya başladı. Söz konusu kitabı, 1898 ile 1900 yılları arasında bir makale dizisi olarak yayımlayıp, ardından bir kitap halinde telif etmiştir. Bu yönüyle kitabın, edebi gazeteciliğin bir ürünü olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir.³²

Hadîsu İsâ b. Hişâm, Modern Mısır edebiyatında on dokuzuncu asrın sonlarında yayımlanan önemli edebi eserlerden biri olduğu söylenebilir. Ancak eserin ilham kaynağı, Arap edebiyatında makâme türünün ilk örneklerini veren Bedüzzamân el-Hemedânî'nin (öl. 398/1008) *Makâmât* adlı eseridir.³³ Amaç, üslup ve kurgu bakımından söz konusu eserden etkilenip onu taklit etmeye çalışmıştır. Fakat ondan ayrıldığı birçok edebi yön de bulunmaktadır. Bundan dolayı da *Hadîsu İsâ b. Hişâm* adlı eserin, makâme, hikâye ve roman gibi edebi türlerden hangisinin altında değerlendirilmesi gerektiği konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Birinci görüş, eserin toplumsal sorunları dile getirmesi,³⁴ seci/kafiyeli düzyazı muhassinat-ı lafziyye denilen üslupları kullanması, olayları anlatan râvinin (İsâ b. Hişâm)³⁵ el-Hemedânî'nin eserinden birebir alınması ve olaylar örgüsünün romandaki gibi süreklilik taşımaması³⁶ gibi sebeplerle, eserin makâme türünden bir eser olduğunu savunmaktadır. İkinci görüş, eserin anlatım tarzı ve olay örgüsü bakımından el-Hemedânî'nin üslup ve metodunu takip etmesi nedeniyle, çağdaş Mısır hikâyeciliğinin ilk eseri olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Modern Mısır edebiyatında,

²⁹ Zekî Mubârek, "Hadîsu İsâ b. Hişâm", *Mecelletu'r-Risâle* 486 (1942), 992.

³⁰ Bişrî, *el-Muhtâr*, 235-236.

³¹ Ramuç, "Müveylîhî Ailesi", 32/231.

³² Desûkî, *Neş'etu'n-nesri'l-hadîs ve tatavuruhu*, 131-132; Hasan, *Eseru'l-makâme fi neş'eti'l-kıssati'l-Mısriyye el-hadîs*, 122-123.

³³ Erol Ayyıldız, "Makâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/417-419; Nevzat Işık, "Bedüzzaman el-Hemedânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/328-329.

³⁴ Hasan, *Eseru'l-makâme fi neş'eti'l-kıssati'l-Mısriyye el-hadîs*, 11.

³⁵ Rahmi Er, *Bedü'z-zamân el-Hemedânî ve Makâmeleri* (Ankara: Hece Yayınları, 2020), 45.

³⁶ Heykel, *Tatavuru'l-edebi'l-hadîs fi Mısır*, 184.

hikâyeciliğin tekrar canlanmasına vesile olan çalışmalardan biri olduğunu belirtmektedir. Üçüncü görüş ise konuyu, orta yol olarak ele almış eseri makâme, hikâye ve roman türleri altında değerlendirmemiştir. Onun bir hikâye denemesi, makâme veya romana³⁷ daha yakın bir edebi tür olabileceğini ifade etmiştir.³⁸

Bununla birlikte söz konusu eseri, makâme ve roman arasında bir edebi tür olduğunu ifade eden görüşler de vardır.³⁹ el-Muveylîhî eserinde, makâme geleneğinden istifade etmekle birlikte onun edebi özelliklerine sıkı sıkıya bağlı kalmamıştır. Bazen hikâye bazen de roman üsluplarını kendi eserinde uygulamaya çalışmıştır. Dolayısıyla konu, şahıs, zaman ve üslup açısından bir geçişkenlik söz konusudur.⁴⁰ Eseri, belli bir edebi tür altında değerlendirmek yerine, on dokuzuncu asrın sonlarında Mısır'ın toplumsal sorunlarını eleştirel olarak ele alan ilk eserlerden biri olduğunu⁴¹ aynı zamanda kendisinden sonra bu alanda yazılan eserleri etkilediğini ifade etmek daha makul bir değerlendirme olacaktır.⁴²

2.1. Konu

Eser, genel anlamda Mısır toplumunda meydana gelen değişimleri ele almaktadır.⁴³ 1850 ile 1900 yılları arasında bir diğer ifadeyle elli yıllık bir zaman diliminde Mısır halkının geçirdiği değişim ve dönüşümü konu edinmektedir.⁴⁴ Ahlak, muamele ve insani ilişkilerdeki değişimi anlatmak temel hedeflerinden biridir.⁴⁵ Bu değişim, daha çok devlet kurumları ile buralarda çalışan memur

³⁷ Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fi Mısır*, 184.

³⁸ Seyfî - Haşmetî, "Hadîsu İsâ b. Hişâm beyne istilhâmî't-turâs ve'l-ihdikâk bi'l-garb", 45-49.

³⁹ Ahmet Savran, "Çağdaş Arap Hikayeciliği ve Öncüleri", *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi* 17 (1989), 69-73.

⁴⁰ Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fi Mısır*, 184-185; Dayf, *el-Edebu'l-'Arabîyyu'l-Mu'âsir fi Mısır*, 241; Seyfî - Haşmetî, "Hadîsu İsâ b. Hişâm beyne istilhâmî't-turâs ve'l-ihdikâk bi'l-garb", 48-49.

⁴¹ Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fi Mısır*, 184.

⁴² Seyfî - Haşmetî, "Hadîsu İsâ b. Hişâm beyne istilhâmî't-turâs ve'l-ihdikâk bi'l-garb", 56.

⁴³ Ahmed Ebû Bekr İbrahim, "Hadîsu İsâ b. Hişâm", *Mecelletu'r-Risâle* 490 (1942), 1080.

⁴⁴ Hasan, *Eseru'l-makâme fi neş'eti'l-kıssati'l-Mısriyye el-hadîs*, 123.

⁴⁵ Muhammed el-Muveylîhî, *Hadîsu İsâ b. Hişâm* (Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2013), 11.

ve görevliler üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Karakol veya polis şubesi,⁴⁶ adliye, mahkeme ve savcılık⁴⁷ gibi kurumlarda insanlara yapılan muamele ve oralaradaki işleyişin nasıl olduğuna dikkat çekilmektedir. Mısır'daki vakıflar,⁴⁸ bunların bakımı konusundaki ilgisizlik, amaçlarının dışında kullanılmaları, hayır amaçlı halkın istifadesine sunulmak yerine geçim kaynağı için birer ticaret-haneye dönüştürülmelerini ele almaktadır.⁴⁹ Yönetici ve toplumun ileri gelenlerinin çocuklarının batıya olan özentileri nedeniyle yaşam tarzlarında meydana gelen değişimleri dile getirmektedir.⁵⁰ Bazı sohbet meclislerinde dini lider olarak kabul edilen bazı kimselerin, din ile bağlantısı olmayan hurafeleri anlatarak toplumu nasıl yanlış yönlendirdiklerini anlatmaktadır.⁵¹ İlimlerin sayısında bir artış olduğu, sanatın geliştiği, matbaaların çoğaldığı ve kitaba erişimin kolaylaştığı ancak kitaplarla ilgilenen ve onları okuyan kişilerin azaldığından bahsetmektedir. İnsanların bir şey öğrenmek için doğu veya batıya, herhangi bir yere seyahat etmediklerini, birbiriyle meşgul olduklarını, sadece kendi günlük hayatlarıyla ilgilendikleri için ilim meclislerinin kapandığını, edebiyat toplantılarının unutulup gittiğini ve insanların sadece gazeteler ile dergilerdeki haberleri okumakla yetindiklerini dile getirmektedir.⁵² Mısır toplumunun sosyal yaşantısındaki bozulmaların, tamamen batı medeniyetinin taklit edilmesinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı meselesi ele alınmaktadır.⁵³ Paris'e yapılan bir yolculukta, batı medeniyetinin mahiyeti araştırılıp hangi özelliklerinin alınması gerektiğini işlemektedir.⁵⁴

⁴⁶ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 19.

⁴⁷ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 25-33.

⁴⁸ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 63.

⁴⁹ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 65-67.

⁵⁰ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 69.

⁵¹ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 77-79.

⁵² Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 123.

⁵³ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 260.

⁵⁴ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 263.

2.2. Şahıslar

Makâme türü eserlerde şahıs olarak, temelde iki tane ana karakter bulunmaktadır. Hayali bir râvi ve hayali bir kahraman, söz konusu karakterleri oluşturmaktadır.⁵⁵ Râvi, makâmelerde farklı amaçlara istinaden meydana getirilen olayları anlatan kişidir. Kahraman ise söz konusu olayların merkezinde yer alan bununla birlikte olayların gelişimine yön veren karakterdir.⁵⁶ Bu bağlamda *Hadîsu Îsâ b. Hişâm* adlı eserde, râvi olarak Îsâ b. Hişâm karakteri seçilmiştir.⁵⁷ Aynı zamanda Îsâ b. Hişâm, söz konusu eserin isimlendirilmesinde de ilham kaynağı olmuştur. Bu nedenle el-Hemedânî'nin etkisinin el-Muveylîhî üzerinde açık bir şekilde görüldüğü söylenebilir.

el-Hemedânî'nin eserinde râvi, hayali bir karakter olmasına rağmen el-Muveylîhî'nin eserinde ise râvi gerçek bir karakterdir. Olayları Îsâ b. Hişâm adıyla anlatan kişi el-Muveylîhî'nin kendisidir.⁵⁸ Aynı zamanda el-Muveylîhî, sadece olayları anlatan veya aktaran bir kimse değildir. Eserde anlatılan olayların başlamasına vesile olan ve olayların gelişip evrilmesine katkı sağlayan bir kişidir.⁵⁹ Olayların kahramanı olan Ahmed el-Muneykelî Paşa'ya⁶⁰ rehberlik eden bir karakterdir.⁶¹ Ayrıca el-Muneykelî Paşa'nın karşılaştığı çeşitli problemlerde sürekli yanında olup ona yardımcı olur. Onun rehberliğinde el-Muneykelî Paşa, Mısır'ın karşılaştığı toplumsal sorunları anlamaya ve onlara vakıf olmaya çalışır.

Eserde anlatılan olayların kahramanı, Ahmed el-Muneykelî Paşa'dır. Hayali bir karakter olmayıp gerçek ve tarihi bir şahsiyettir.⁶² Türk asıllı olup Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren orduda görev yapmıştır.

⁵⁵ Şevkî Dayf, *el-Makâme* (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1954), 24; Zekî Mubârek, *en-Nesru'l-fennî fi karnî'r-râbî'* (Mısır: Muessesetu Hindâvî, 2013), 209.

⁵⁶ Ayyıldız, "Makâme", 27/418.

⁵⁷ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 13; Dayf, *el-Edebu'l-'Arabîyyu'l-Mu'âsir fi Mısır*, 237.

⁵⁸ Desûkî, *Neş'etu'n-nesri'l-hadîs ve taturuhu*, 132; Dayf, *el-Edebu'l-'Arabîyyu'l-Mu'âsir fi Mısır*, 238.

⁵⁹ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 13.

⁶⁰ Bazı kaynaklarda el-Muneykelî lakabı, el-Munkelî şeklinde geçmektedir. Bu çalışmada söz konusu lakap, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm* adlı eserde geçtiği biçimiyle kullanılacaktır.

⁶¹ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 16.

⁶² Hasan, *Eseru'l-makâme fi neş'eti'l-kıssati'l-Mısriyye el-hadîs*, 123.

Üst rütbeli ve meşhur komutanlardan biridir. Kavalalı Mehmet Ali'nin oğlu, Kavalalı İbrahim Paşa'nın Suriye'ye⁶³ yönelik başlattığı saldırıya katılmıştır. Aynı Paşa döneminde birçok defa Cihâdiye Nâzırı/Harbiye Nâzırlığı'na⁶⁴ tayin edilmiştir.⁶⁵

Eserde el-Muneykelî Paşa, Mısır toplumundaki ahlaki ve sosyal değişimlerin aktarılmasında sembolik bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Vefat ettikten sonra bir gece, Kahire'de yeniden dirilir ve elbiselerini alıp giymek için evine dönmeye çalışır. Ancak evine ulaşmadan birçok sorunla karşılaşır. Bu sorunlar üzerinden Mısır toplumunun yaşamı, farklı yönleriyle gözler önüne serme amacı güdülmektedir.⁶⁶

Eserde Îsâ b. Hişâm ve el-Muneykelî Paşa dışında birçok karakter yer almaktadır. Olayların geçtiği mekânın mahiyetine göre karakter tipleri ve sayısında da değişiklikler görülmektedir.

2.3. Zaman ve Mekân

Eserde olayların başlangıcı olarak Îsâ b. Hişâm'ın (el-Muveylihi) bir gece uykusunda İmam-ı Şâfiî'nin⁶⁷ (öl. 204/820) mezarının bulunduğu kabristanı (Sahrâu'l-İmâm),⁶⁸ ders ve ibret almak için ziyaret etmesiyle başlar.⁶⁹ Zaman açısından olaylar, kesin bir tarih verilmeden aktarılmıştır. Bunun yerine günlük

⁶³ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı İbrâhim Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 330-333.

⁶⁴ Günümüzde Milli Savunma Bakanlığına tekabül etmektedir. Abdulkadir Özcan, "Harbiye Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/119-120.

⁶⁵ *el-Ceyşu'l-Mısri fi'l-harbi'r-Rûsiyye el-ma'rûfe bi harbi'l-Kırım*, mlf. el-Emir Ömer Tosun (Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2011), 113, 129-130.

⁶⁶ Muveylihi, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 15-18.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (öl. 204/820), Şâfiî mezhebinin kurucusudur.

⁶⁸ Hasan, *Eseru'l-makâme fi neş'eti'l-kıssati'l-Mısriyye el-hadîs*, 127; Seyfî - Haşmetî, "Hadîsu Îsâ b. Hişâm beyne istilhâmi't-turâs ve'l-ihdikâk bi'l-garb", 40.

⁶⁹ Muveylihi, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 13.

yaşamda kullanılan zaman ifadeleri tercih edilmiştir. Ancak, eserin genel olarak Mısır toplumunun elli yıllık bir zaman dilimini ele almayı amaçladığı söylenebilir.⁷⁰

Eserde olayların gerçekleştiği birçok mekân bulunmaktadır. el-Muneykelî Paşa, Mısır'ın sosyal anlamda yaşadığı değişimi yansıtabilmek için toplumun alt ve üst tabakalarında bulunan kimselerin yaşadığı birçok mekâna gitmiştir.⁷¹ Kabristan ve polis şubesinden başlayan bu mekân süreci, eğlence ve oyunların yer aldığı mekânlara kadar uzanmaktadır. Asıl itibarıyla Kahire ve Paris,⁷² olayların geçtiği iki temel mekân olarak öne çıkmaktadır.⁷³

2.4. Üslup

Eserdeki olayların anlatımına genellikle *قال عيسى بن هشام "Îsâ b. Hişâm dedi ki"* şeklinde bir ifadeyle başlanır. Ardından olayın ele alınacağı konu, meydana geleceği mekân ile ilgili ayrıntılı bir tasvir ve betimleme yapılır. Bazen bir sayfayı aşacak kadar uzun tasvirler yapılmaktadır. Bu tasvirlerde uzun cümlelerin yerine kısa ve seci/kafiyeli cümleler kullanılır. Müteradif kelimelere sıkça yer verilir. Bu bağlamda aşağıda verilen eserin giriş kısmı, söz konusu üslubu yansıtan örneklerden biri olarak gösterilebilir:

حدثنا عيسى بن هشام، قال: رأيت في المنام كأنني في صحراء الإمام أمشي بين القبور والرّجاء، في ليلة زهراء قمراء يستر بياضها نجوم الخضر، فيكاد في سنا نورها ينظم الدرّ ثاقبه ويرقب الدرّ راقبه، وكنت أحدث نفسي بين تلك القبور، وفوق هاتيك الصخور، بغرور الإنسان وكبره، وشموخه بمجده وفخره، وإغراقه في دعواه، وإسرافه في هواه واستعظامه لنفسه، ونسيانه لرمسه، فقد شمخ المغرور بأنفه حتى رام أن يتقب به الفلك، استكبارًا لما جمع واستعلاء بما ملك، فأرغمه الموت فسدّ بذلك الأنف شقًا في لحدّه، بعد أن وارى تحت صفائح صحائف عزه ومجده.

Îsâ b. Hişâm dedi ki: Rüyamda sanki İmam-ı Şâfiî Mezarlığında, kabir ve mezarlar arasında yürüyordum. Gökyüzünün yıldızlarını, ışıltısıyla örten mehtaplı ve parlak bir gecede, o parlaklıkta inci ustası incileri dizecek ve çok küçük şeyler/zerrelelere⁷⁴ bakan

⁷⁰ Hasan, *Eseru'l-makâme fi neş'eti'l-kıssati'l-Mısıryye el-hadîs*, 123.

⁷¹ Dayf, *el-Edebu'l-'Arabıyyu'l-Mu'âsır fi Mısır*, 238.

⁷² Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 263.

⁷³ İzzet Muhammed İbrahim, "el-Mucteme'u'l-Mısıryyu fi Hadîsi Îsâ b. Hişâm" 4 (1980), 124-126.

⁷⁴ ذرّ kelimesi, zerreler, parçacıklar, partiküller, taneler ve küçük karınca gibi anlamları ifade etmektedir.

kimse de onları görecek gibiydi. O mezarların arasında ve o taşların üzerinde, insanın gurur ve kibri ile onur ve şerefinden dolayı kendisini üstün görmüş, iddiasında ileri gitmiş, heveslerinde aşırıya kaçmış ve kendisini büyük görmüş ve mezara konulacağını unutmmuş bir şekilde kendimle konuşuyordum. Aldanmış insan, topladığı şeylerle kendini büyük görüp, sahip olduklarıyla da kendini üstün sayarak kibirlendi. Öyle ki bu kibri ile göğü delmek istedi. Ölüm onun gurur ve kibir sayfalarını, kendi mezar taşları altına gömdükten sonra onu zelil etti. Böylelikle o (kibirli) burun ile birlikte onu mezarındaki bir yarığa tıkadı.

Eserde secili ifadelerin kullanılması bir diğer ifadeyle lafzı güzelleştiren sanatlara başvurulması el-Hemedânî'nin üslubunun takip edildiğini göstermektedir.⁷⁵ Buna ilaveten iktibas bağlamında ayet-i kerime ve şiirlerden istifa edilmiştir. Şiirlerden yararlanma oranı daha fazla olup Cahiliye döneminden modern döneme kadar birçok şairin şiiri, olaylarda kullanılmaya çalışılmıştır. Secili üslubun yanında düzyazı ve tartışma üslubu da kullanılmıştır.⁷⁶ Mısır piramitlerinin nasıl inşa edildiği ile ilgili ele alınan olayda, karakterlerin bu durumu daha çok mitolojik unsurlarla açıklamaya çalışması nedeniyle mi-zahi bir üslup kullanılmıştır.⁷⁷

3. Toplumsal Eleştirî

Eserin kaleme alınma amacı, farklı mekân ve yerlerde geçen olay örgüsündeki temel hedef, Mısır toplumunu meydana getiren bireylerin ahlak ve yaşantılarındaki değişimi eleştirel bir bakış açısı ile sunmaktır. Söz konusu bakış açısı ile birlikte ıslahatçı bir anlayış da güdülmektedir. Eleştirilerin gayesi birey ve toplum davranışlarında meydana gelen aksaklıkların gözler önüne serilmesi, onların irdelenmesi ve netice olarak onlardan yararlı dersler çıkartılmasıdır. Nitekim el-Muveylîhî dile getirilen tutum ve davranışlarla ulaşılmak istenen amaç, faydalı ve yararlı olanların alınarak benimsenmesi, kötü ve zararlı olanların da farkına varılması ve onlardan kaçınılması olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Bu

⁷⁵ Dayf, *el-Edebu'l-'Arabîyyu'l-Mu'âsir fî Mısır*, 239; Hasan, *Eseru'l-makâme fî neş'eti'l-kıssati'l-Mısriyye el-hadîs*, 124.

⁷⁶ Desûkî, *Neş'etu'n-nesri'l-hadîs ve tatavuruhu*, 140; Heykel, *Tatavuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısır*, 184-185.

⁷⁷ Muveylîhî, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 235-241.

⁷⁸ Muveylîhî, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 11.

çerçevede ilgili başlık altında olaylar geçtiği mekânlarla birlikte zikredilip akabinde bir değerlendirme yapılarak Mısır toplumunda meydana gelen sosyal değişimler ele alınmaya çalışılacaktır.

3.1. Polis Şubesi

Eserde olaylar örgüsü, İsa b. Hişam'ın daha önce ifade edildiği gibi öğüt ve nasihat almak için İmâm-ı Şâfiî'nin mezarının bulunduğu kabristanı bir gece ziyaret etmesiyle başlar.⁷⁹ İsa b. Hişam, mezarlar arasında gezinirken arkasında bulunan mezar aniden yarılr ve içinden el-Muneykelî Paşa çıkar. İsa b. Hişam'a kendi evine gitmesini elbiselerini, kılıcını ve atını getirmesini ister. Ancak İsa b. Hişam, onun evini tanımadığını ifade eder. el-Muneykelî Paşa, kendisinin Cihâdiye Nâzırı olduğunu bu yüzden de herkesin kendi evini tanıdığını söyler. İsa b. Hişam, Mısır'ın artık değiştiğini, evlerin sahipleriyle değil de cadde isimleri ve sokak numaraları ile tanındığını söyler.⁸⁰

el-Muneykelî Paşa, İsa b. Hişam'ın üzerindeki ridâ/elbisesini ayrıca evine kadar kendisine eşlik etmesini ister. Eve doğru ilerlerken şafak söker ve sabah olur.⁸¹ Yolda karşılarına bir merkepçi⁸² çıkar. el-Muneykelî Paşa'ya kendisini çalışmaktan alıkoyduğunu, iki saattir peşinden dolaştırdığını ve eşeğe binmesini söyler. el-Muneykelî Paşa, eşeğe binmeyi ret edince, merkepçi kendisine yaptığı el işareti sebebiyle onu beklediğini, başka insanlar tarafından birçok kez çağrıldığı halde gitmediğini bundan dolayı ya eşeğe binmesi ya da ücreti ödemesi konusunda ısrarcı olur. Asılsız ve gereksiz ısrar karşısında el-Muneykelî Paşa, sinirlenir ve silahı yanında olsaydı merkepçiyi öldüreceğini söyler. İsa b. Hişam'dan kendi yerine onu dövmesini ister. Ancak İsa b. Hişam, kanun ve hükümlerin bulunduğunu, onu dövdüğü takdirde bunun bir cezası olacağını bu yüzden bunun mümkün olmadığını belirtir. Akabinde merkepçi de özgürlüklerin olduğu bir dönemde yaşadıklarını, küçük ile büyük arasında herhangi bir ayırımın olmadığını Emir/Paşa ile merkepçi arasında bir üstünlüğün olmadığını ifade eder.⁸³

⁷⁹ Muveylîhî, *Hadîsu İsa b. Hişam*, 13.

⁸⁰ Muveylîhî, *Hadîsu İsa b. Hişam*, 15-16.

⁸¹ Muveylîhî, *Hadîsu İsa b. Hişam*, 16-18.

⁸² المكاري: Merkepçi, ücret karşılığında eşek ile insan ve yük taşıyan kimsedir.

⁸³ Muveylîhî, *Hadîsu İsa b. Hişam*, 19-20.

İsâ b. Hişâm, merkepçi gibi sefih bir kimseden kurtulmanın yolu ona birkaç dirhem vermek olduğunu söyler. Fakat el-Muneykelî Paşa, bunu kabul etmeyip: *والفلاح لا يصلح جلدُه إلا بجلده* “*Fellâh/köylünün derisi ancak sopa ile düzelir*” ifadesini kullanır ve merkepçiyi döver. Bunun üzerine merkepçi, polisi yardıma çağırmak için bağırmağa başlar. O sırada seyyar satıcılar ile meşgul olan polisin yanına gider ve el-Muneykelî Paşa'nın kendisini dövüp ücretini vermediğini ayrıca kendisinin kavgacı ve tartışmacı bir kimse olmadığını ifade eder. Polis, her ikisini alıp şubeye götürür. Şubeye vardıklarında merkepçi çağırıp bağırmağa başlar. Askerlerden biri, uyuyan şube müdür yardımcısının rahatsız olmaması için merkepçiyi döver ve onları başçavuşun odasına götürür. Fakat başçavuş da yemek yediği için oradan çıkartılıp dışarda beklemeye başlarlar. el-Muneykelî Paşa, yaşadığı olayın üzüntüsünden dolayı duvara yaslanmak isterken, yerleri süpüren bir askerin üzerine düşer. Asker, el-Muneykelî Paşa'ya ağır sözler sarf eder ve başçavuşun odasına giderek merkepçinin şikâyetçi olduğu kişinin, görevi esnasında kendisine saldırıp ve bütün bedeni ile kendisini dövdüğünü söyler. Başçavuş, el-Muneykelî Paşa'nın getirilmesini emreder ve ardından askeri kâtibini çağırır. Hafif suç ve ihlal tespit “*محضر مخالفة ومحضر جنحة*” tutanaklarını hazırlamasını ister. el-Muneykelî Paşa'yı şubeye getiren polis, merkepçinin şikâyetini doğrulayıp destekleyecek şekilde onun lehine şahitlik yapar. Aynı zamanda başçavuş da el-Muneykelî Paşa'nın bir askere, görev esnasında saldırdığına dair şahitlik eder. Tutanaqları mühürler ayrıca hapis karar tutanağının yazılmasını ve el-Muneykelî Paşa'nın boyunun ölçüsünün alınacağı yani dövüleceği sopanın “*خشبة المقاس*” bulunduğu mekâna götürülmesini talep eder. el-Muneykelî Paşa'nın istemeyerek üzerine düştüğü asker, onu alıp götürür ve darp eder. el-Muneykelî Paşa, yaşadığı şeylerden dolayı kendisinden geçer.⁸⁴ İsâ b. Hişâm, el-Muneykelî Paşa'ya kefil olup onu çıkarmak ister ancak şube müdür yardımcısı buna itiraz eder. el-Muneykelî Paşa'nın sabıkasının araştırılması ve savcılığa sevk işlemlerinin tamamlanması için sabaha kadar şubenin hapishanesinde kalacağını ifade eder.⁸⁵

Değerlendirme: Olay örgüsünden ilk olarak Kahire'nin fiziksel veya şe-hirleşme olarak bir değişime uğradığı görülmektedir. Mısır toplumunda ücret

⁸⁴ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 20.

⁸⁵ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 24.

karşılığında küçük nakliyecilik işleri ile uğraşan insanların iş ahlakındaki yozlaşma ve müşteri kazanma konusundaki tutumları ortaya konulmuştur. Bununla birlikte insanların unvanları ne olursa olsun herkesin hukuk önünde eşit olduğu fikri teorik olarak verilmeye çalışılmıştır. Fakat polis şubesindeki uygulama ve muamelelere dikkat çekilerek hukuk ilkesine göre hareket edilmediği vurgulanmaya çalışılmıştır. Haksızlığa uğrayan bir kimsenin hakkını alacağı bir yerde, bütün bedeni ile bana vurdu gibi komik bir suçlama ve sahte bir şahitlik ile daha da haksız bir duruma düştüğü ironi bir dil ile ifade edilmeye çalışılmıştır.

3.2. Savcılık

Ertesi gün İsa b. Hişam, el-Muneykelî Paşa'nın giymesi için birkaç elbise alarak onun yanına gider. el-Muneykelî Paşa'nın valilik binasındaki sabıka kaydı bölümüne gitmek için bir asker ile hazırlık yaptığını görür.⁸⁶ Yola koyulduklarında asker ona, fazla konuşmaması, sessiz ve sakin bir şekilde yürümesini söyler. Sabıka kaydı soruşturması yapıldıktan sonra savcılığa sevk edilir. Savcının makamına gelince, onun önünde bir sürü dosyanın yığıldığını ve birçok insanın kendi sırasını beklediğini görür. İsa b. Hişam ile bir köşeye çekilip kendi sırasını beklemeye başlar. Bu arada arkadaşı İsa b. Hişam'a sorar: "Neredeyiz biz, bu genç çocuk/savcı kim?"⁸⁷ ve bu kalabalık neyin nesidir?" İsa b. Hişam, savcının huzurunda olduklarını, burasının savcılık şubesi olduğunu ve bu insanların da dava sahipleri olduklarını ifade eder. el-Muneykelî Paşa, savcılığın ne olduğunu sorar.⁸⁸ İsa b. Hişam: "Bu yeni sistemde savcılık, suçlulara karşı toplumsal düzenin adına cezai davaları açmakla yükümlü olan bir yargı organıdır. Kurulmasının amacı, suçun cezasız kalmamasını sağlamaktır. Görevi, hakkı savunmak, suçlunun suçunu ortaya koymak ve masumun suçsuzluğunu açığa çıkarmaktır" şeklinde cevap verir. el-Muneykelî Paşa, başkası tarafından kendisinin temsil edildiği "toplumsal düzenin" ne olduğunu sorar. İsa b. Hişam, söz konusu düzenin, ümmet veya halkın tamamı olduğunu ifade eder. el-Muneykelî Paşa, ümmetin kendisini temsil etmek için üzerinde ittifak ettikleri bu büyük emir/savcının kim olduğunu sorar. İsa b. Hişam: "Görmekte olduğun bu kişi, ne bir hükümdar ne

⁸⁶ Muveylîhî, *Hadîsu İsa b. Hişam*, 25.

⁸⁷ ومن هذا الغلام

⁸⁸ Muveylîhî, *Hadîsu İsa b. Hişam*, 27.

de ümmetin büyüklerinden birisidir. O, sadece çiftçilerin çocuklarından biridir.⁸⁹ Babası onu okullara göndermiş, o da diploma alarak savcılığı hak etmiştir. Böylece ümmetin kan, namus ve mallarını koruma görevini üstlenmiştir" diye karşılık verir.⁹⁰

el-Muneykelî Paşa ile İsâ b. Hişâm, sohbetlerine devam ederken salınarak yürüyen ve üzerlerinden etrafa güzel kokular yayılan iki tane yakışıklı ve zarif genç/ziyaretçi yaklaşılmaya başlar. İnsanların gözleri, onlara kaymaya başlar. Fakat onlar, hiç kimseye aldırış etmeden ilerlemeye devam ederler. Kapıcı, onların yolunda bekleyen insanları iterek yol açmaya çalışır. Kapıya vardıkları zaman, savcı onları karşılamak için yerinden kalkar ve dava sahiplerinin huzurunu terk etmesini ister. Kapıcı, onları çekerek, sürükleyerek, tersleyerek ve azarlayarak dışarı çıkarır. Savcı da tutanak/dosyaları kapatır, divit kalem ve mürekkebi de kaldırır. el-Muneykelî Paşa, bu iki gencin üst düzey yöneticilerin çocukları veya savcılığı denetlemeye gelen müfettişler olabileceğini düşünür. İsâ b. Hişâm ise söz konusu gençlerin, sergiledikleri hal ve tavırlardan yola çıkarak onların savcının okul arkadaşları olabileceğini belirtir. Ayrıca onların ne konuştuklarını öğrenmek için kapıcının meşgul olduğu anı fırsat bilip, kapıdaki perdenin arkasına gizlenir ve onları dinlemeye başlar.⁹¹

İlk ziyaretçi, savcıya dün oyun bitmeden neden kendilerini terk edip gittiğini sorar. Savcı, gece geç olduğunu ve ilgilenmesi gereken davalar olduğunu söyler. İkinci ziyaretçi ise sohbe dâhil olup şöyle der: "*Davaların, insanı arkadaşlarıyla sohbet etmekten alıkoyduğunu hiç duydun mu? Bu tür bir mazeret, sadece savcılığın işleri ve davalarına hâkim olmayanlar için geçerli olabilir. Sen, falan, falan ve onlar dışındaki diğer kimselerin*⁹² *gün içerisinde baktıkları davaların, onların bir saatini bile almadığını bilmiyor musun? Onlardan özellikle falanca kişiyi zikretmek isterim, o davaların üzerine kısa bir göz gezdirmekle yetinir, onları incelemeye ihtiyaç duymaz. Parlak zihni ve keskin zekâsına ayrıca davaları anlayıp kavrayabilmek için yaptığı yoğun pratiklere güvenir. Eğer polis ile savcılık arasında ihtilaf ve anlaşmazlık sona ermiş ise doğru olan şey, polis tutanakları ile yetinme veya davanın sona erdirilmesi için onu geri göndermektir. Bundan sonra yeni bir soruşturma açmaya ve zamanı boşa geçirmeye gerek yoktur. Çünkü böyle bir şey, yeniden anlaşmazlık doğurabilir veya*

⁸⁹ أحد أبناء الفلاحين: Fellah, köylü veya çiftçi çocuklarından biridir.

⁹⁰ Muveylîhî, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 28.

⁹¹ Muveylîhî, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 29.

⁹² Savcının akranları kastedilmektedir.

eski tartışmayı yeniden başlatabilir.” Savcı, ifade edilen şekilde hareket ettiğini yine de imkân ölçüsünce, usul ve şekli “الظواهر والأصول” olan şeylere bağlı kalınması gerektiğini ifade eder. İlk ziyaretçi, bunları senin yerine yapacak bir kâtibin yok mu? diye sorar. Savcı, “doğru söylüyorsun, bir kâtip benim için yeterlidir. Ancak doğru söylemek gerekirse, dün sizden ayrılmamın ve oyunu bırakmanın sebebi, hala ayın başında olmamıza rağmen bu ayki maaşımı kaybetmiş olmamdır” ifadesini kullanır.⁹³ Olay örgüsünün devamında savcı ile ziyaretçileri arasındaki sohbet, farklı konular üzerinden devam eder.

Değerlendirme: el-Muneykelî Paşa, ilk olarak savcılık makamı ile savcının görev ve işlevlerinin neler olduğunu öğrenmeye çalışır. Savcı olarak karşısında genç bir insanı görünce biraz şaşırır. Onun kim olduğunu, görev ve yetkilerini öğrenince de onun bir emir veya hükümdar olabileceğini düşünür. Ancak Îsâ b. Hişâm, onun fellâh yani köylü bir kimsenin eğitim almış bir çocuğu olduğunu ifade eder. Bu durum, Mısır toplumunda eğitim sayesinde insanların, eski dönemlere kıyasla, devlet makamlarında önemli konumlara gelinebileceğini göstermektedir. Bununla birlikte savcının önünde dosyaların birikmesi ve dava sahiplerinin koridorları doldurması, hukuki süreçlerin ne kadar yavaş ilerlediğini göstermektedir. Çalışma saatlerinin arkadaş ziyareti nedeniyle kesilmesi ve çözüm bekleyen insanlara karşı sergilenen kaba tutum, adliye kurumundaki iş ahlakı ile görevlilerin tutumlarındaki olumsuz tabloyu ortaya koymaktadır. Buna ilaveten haklı ve haksız tarafların ortaya konulabilmesi için davaların yeterince araştırılmaması, polis ve savcılık makamı arasında bir anlaşmazlık bulunmadığı durumlarda hukuki işlemler için yalnızca tutanaklarla yetinilmesi, savcının bizzat yerine getirmesi gereken araştırma ve soruşturmayı kâtiplere devretmesi, hukuki işlemlerde usulsüzlüklerin yapıldığını ortaya çıkarmaktadır.

3.3. Taşra Avukatı⁹⁴

Îsâ b. Hişâm, savcı ile ziyaretçileri arasındaki sohbetten sıkılınca kapıcının içeriye girişini fırsat bilerek dışarıya çıkar. el-Muneykelî Paşa'nın yanına dönünce ona yapışmış bir avukat simsarı veya aracısıyla konuştuğunu görür. Bunun üzerine Îsâ b. Hişâm, onların arasındaki konuşmayı uzaktan dinlemeye

⁹³ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 29-30.

⁹⁴ المحامي الأهلي

başlar. Avukat simsarı, el-Muneykelî Paşa'ya şöyle der: *"Bil ki avukat yargıyı, elinde istediği gibi yönlendirir, dilediğini cezalandırır ve dilediğini aklar. Savcılar ve duruşma hâkimleri onun emrine amade olup onun sözüne boyun eğerler, tıpkı parmağındaki bir yüziük gibi. Onun sözü dışında hüküm yoktur, onun emri dışında yargı yoktur. Gördüğüm kadarıyla sen, gerçek şefkat ve merhamete muhtaç yabancı bir kimsesin. Bu yüzden seni, ayaktakımından olan ayrıca insanların paralarını hile ve aldatma yöntemleriyle çalan, sahte vaatlerle onları kandırmaya alışmış avukatlardan birinin eline bırakmam insanlığa sığmaz."* Akabinde avukatlar arasında doğruluğu ve güvenilirliği ile tanınan, yönetici ve yargıçlar arasında yüksek bir mevkiye sahip, müfettiş ve danışmanlarla ahbap, hâkimlerle yoldaş, vekillerle de sırdaş olan bir arkadaşı olduğunu söyler. Onun hiçbir talebinin geri çevrilmediğini ayrıca onun isteği ile suçlunun masum, masumun da suçlu yapıldığını ifade eder. Suçlamalardan aklanmak ve düşmanından da intikam almak için ne kadar ön ödeme "مقدم الأتعاب" yapabileceğini sorar.⁹⁵

el-Muneykelî Paşa, böyle kudretli ve yetkili hakim! ile ilgili, arkadaşı İsâ b. Hişâm'ın bir şey anlatmadığını bundan dolayı da onun hakkında kendisine bilgi vermesini ister. Avukat simsarı, bu konuda hiç kimseye bir şey sormaya ihtiyaç olmadığını, avukat arkadaşının başsavcı ile görüşmek üzere buraya yani savcılık makamına geldiğini ayrıca el-Muneykelî Paşa'nın meselesini, kendisiyle görüşeceğini belirtir. Hızlı adımlarla avukatın bulunduğu mekâna gidip ona selam verir ve onunla birlikte el-Muneykelî Paşa'nın yanına gelirler. Avukat, yüksek bir sesle şöyle konuşmaya başlar: *"Bu günlerde işlerimin yoğunluğu ve davaların artması nedeniyle hiç kimse adına vekâlet kabul edemem. Yiyecek ve içecek için bile zamanım yok, nasıl olur da bu küçük davada arkadaşın adına vekâlet kabul etmemi bana teklif edersin oysa bu sabah beş büyük davayı reddettim."* Avukat simsarı, bu kudretli avukat arkadaşını ikna edebilmek için şunları ifade eder: *"İnsanlık hakkı adına, zayıflara karşı müşfik ve merhametli olan tabiatından dolayı eğer kendin ilgilenmek istemezsen, ofisindeki çalışanlardan birine bu davayı üstlenmesi için izin vermeni rica ediyorum. Çünkü buradaki amaç, isminin ve şöhretinin mahkemede etkili olmasıdır."* Avukat, bu konuda bir sakıncanın olmadığını belirtir ve oradan ayrılır. Ardından avukat simsarı, el-Muneykelî Paşa'dan yirmi cüneyh ister. Ancak el-Muneykelî Paşa, üzerinde dirhem olarak hiçbir şeyin bulunmadığını dile getirir. Bunun üzerine avukat simsarı, ondan bir çek yazmasını ister. el-

⁹⁵ Muveylîhi, *Hadîsu İsâ b. Hişâm*, 33.

Muneykelî Paşa ise bunun ne olduğunu anlamadığını, kendisinin bu durumdan rahatsız olduğunu bundan dolayı ondan gitmesini talep eder. Avukat simsarı, bunun mümkün olmadığını, onun avukat ile bir anlaşma yaptığını ifade eder. el-Muneykelî Paşa, herhangi bir anlaşma yapmadığını belirterek tekrar ondan gitmesini ister. Ancak avukat simsarı, söylediklerinin daha inandırıcı olması için el-Muneykelî Paşa'nın avukat ile el sıkışarak bir anlaşma yaptığını iddia eder ve bu konuda ısrarcı olur. Bu durumu gören el-Muneykelî Paşa, sınırlanmaya başlar ve şöyle der: "Avukat ile el sıkıştım, yirmi cüneyh borçlandım, ben hangi dünyada yaşıyorum ve hangi varlıklar arasında bulunuyorum."⁹⁶

Îsâ b. Hişâm, yukarıdaki konuşmalara şahit olup el-Muneykelî Paşa'nın yüzündeki kızgınlık belirtilerini görünce, yeni bir olumsuz olayın meydana gelmemesi için onun yanına gider. Avukat simsarına sert çıkışıp onu tersler ve bu dolandırıcılığa bir son vermezse savcılığa gidip şikâyetle bulunmak ile tehdit eder. Bu tehdit üzerine avukat simsarı, orayı terk edip gider.⁹⁷

Bu olayın akabinde kapıcı, dava sahiplerini çağırır. el-Muneykelî Paşa ile Îsâ b. Hişâm içeri girerler, savcının hala ziyaretçileri ile meşgul olduğunu görürler. Savcı, onlara kâtabin yanına doğru ilerlemelerini söyler. Onun yanına vardıklarında Îsâ b. Hişâm, olayı anlatmaya ve polisin kötü muamelesi ve iftirasını ifade etmeye başlar. Ancak savcı, polis ile ilgili hiçbir ifadeyi kabul etmemesini ayrıca soruşturmayı güzel bir şekilde yürütmesini söyleyip saatini kontrol eder. Mesainin dolduğunu görünce de dışarı çıkar. Bunun üzerine Îsâ b. Hişâm, arkadaşına güvenilir bir avukatı araştırmanın ve tutmanın zamanı geldiğini ifade eder.⁹⁸

Değerlendirme: Olay örgüsü, hukuki açıdan haksızlığa uğramış kimselerin gittikleri adliyede karşı karşıya kaldıkları dolandırıcılığı ortaya koymaktadır. Herhangi bir şekilde haksızlığa uğramış kimselerin, hukuki açıdan masumiyetlerini ispatlamak için adliyeye gittikleri ancak oradaki iş yoğunluğu ve ilgisizlik sebebiyle çaresiz kalmaları, başkaları tarafından dolandırıcılık için bir fırsat olarak görüldüğü meydana çıkmaktadır. Buna ek olarak masum insanları savunacak bir avukatın davalarda güçlü olmasının, yalnızca onun yönetici ve

⁹⁶ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 33-34.

⁹⁷ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 34.

⁹⁸ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 35.

yargıçlarla olan ahbaplık ve arkadaşlık ilişkilerine dayandırılarak ifade edilmesi, toplumda adalet sistemindeki bağımsızlık ve tarafsızlık ilkesine karşı şüphelerin olduğunu göstermektedir. Ayrıca maddi menfaat karşılığında masumun suçlu, suçlunun da masum gösterilmesi, adaletin sağlanmasında ciddi ihlallerin olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır.

3.4. Yerel Mahkeme

Duruşma günü geldiğine Îsâ b. Hişâm, el-Muneykelî Paşa'ya eşlik ederek yerel mahkemeye "المحكمة الأهلية" giderler. Mahkeme avlusunda suratları asık, yüzleri sararmış, nefesleri kesilmiş, yumruklarını havaya kaldırmış insanlar; hakkın inkâr edildiği, batılın savunulduğu, şikâyetçinin tehditler savurduğu, suçlunun şirin görünmek için dalkavukluk yaptığı, şahidin tereddütler içerisinde olduğu, sükûneti sağlamak için askerlerin tehditler yağdırdığı, avukatın davaya girmek için hazırlık yaptığı, kapıcının zor kullandığı, bir ihtiyarın homurdandığı, bir annenin feryat ettiği, bir çocuğun çığlık attığı, bir genç kızın tedirgin olduğu ve birbirinden farklı seslerin yükseldiği manzaraları görünce bir köşeye çekilirler.⁹⁹

el-Muneykelî Paşa, geçmişte gördüğü kadarıyla, şer'î mahkemelerin böyle olmadığını ve farklı bir yapıya sahip olduğunu ifade eder. Îsâ b. Hişâm, bu mahkemenin yerel bir mahkeme olduğunu ve şer'î bir mahkeme olmadığını belirtir. Artık şer'î mahkemelerin genel davalara bakma ve karar verme yetkisinin kalmadığını ancak evlilik ve boşanma gibi kişisel davalara baktığını söyler. Ardından Mısır'daki değişen yargı sistemini, mahkeme çeşitlerini ve her birinin görevlerini açıklamaya çalışır. Yerel mahkemelerin ise toplumda meydana gelen anlaşmazlıklarla ilgili davalarda, kanunlara göre hüküm veren bir yargı organı olduğunu dile getirir. el-Muneykelî Paşa, "Hümayun Kanunlarına" göre mi hüküm verildiğini sorar. Îsâ b. Hişâm, imparatorluk kanunlarına yani Fransa İmparatoru Napolyon'un kanunlarına göre hüküm verildiği ifade eder. el-Muneykelî Paşa, bu cevaba şaşırarak şöyle der: "Yani Fransızlar geri dönüp, sizi bir kez daha mı yönetim ve egemenlikleri altına aldılar." Îsâ b. Hişâm, "Hayır, biz

⁹⁹ Muveylîhi, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 37.

kendi isteğimizle onların yönetimine girdik ve kanunlarını da kendi şer'î kanunlarımıza tercih ettik" şeklinde cevap verir.¹⁰⁰

el-Muneykelî Paşa ile Îsâ b. Hişâm bu şekilde yargı sistemi üzerine sohbet ederken genç bir hakim içeriye girer ve celseyi başlatır. el-Muneykelî Paşa, dava sırasını uzun bir süre bekledikten sonra avukatı ile birlikte içeriye geçer. Savcı ayağa kalkar ve sanığın, bir adli kolluk görevlisini, görevini yerine getirirken darp etmesinden dolayı Ceza Kanunu'nun 124. ve 126. maddeleri ile ayrıca merkepçiye verdiği basit zarardan ötürü 346 sayılı Kabahatler Kanunu'na göre ceza almasını talep eder. Hâkim, sanığa yani el-Muneykelî Paşa'ya "bu suçtu, işledin mi" diye sorar. O da hayır, şeklinde cevap verir. Bunun üzerine Îsâ b. Hişâm, tanık olarak çağrılır ve hâkim ona, olayla ilgili neler bildiğini sorar. Îsâ b. Hişâm, olayı başından itibaren nasıl gerçekleştiğini anlatmaya başlayınca hâkim her defasında araya girerek "Hikâyenin ve olayın ayrıntılarına gerek yok, bana olayla ilgili bildiklerini ifade et" diye söyler. Îsâ b. Hişâm, olayı etraflıca anlatamayacağını görünce "Sanık, merkepçiyi darp etmedi, ısrarından dolayı onu sadece itti. Askeri de dövmedi, baygınlık geçirdiği için sadece onun üzerine düştü, bilme-yerek, istemeyerek ve farkına varmayarak..." diye konuşurken, hâkim araya girer ve "Yeter, yeter, savcı gelsin" der.¹⁰¹

Savcı, bu paşanın "هذا باشا" bir askeri dövme ve bir merkepçiye zarar vermekle suçlandığını, dosyadaki tanıkların ifadeleriyle suçun sabit olduğunu, mahkemenin mütalaasının yeterli olduğunu bundan ötürü de savcılığın, yukarıda ifade edilen maddeler gereğince sanığın ceza almasını talep ettiğini ifade eder. Sonra da şöyle devam eder: "Ayrıca, mahkemeden cezanın artırılmasını talep ediyoruz. Çünkü sanığın durumu bunu gerektiriyor. Kendisi, rütbesinin onu kanun dışı saydığına inanmaktadır. Diğer insanları kendisinden daha küçük görerek, onların haklarını göz ardı edip kendi başına ceza vermeyi uygun görmektedir. Şüphesiz onun cezasının artırılması gerekmektedir. Çünkü bu, benzer durumdaki kişilere ders olacaktır ayrıca adaletin eşitliği açısından da önemlidir. Konuyu mahkemeye bırakıyorum."¹⁰²

Hâkim, avukata dönüp kısa bir şekilde savunmayı yapmasını ister. Avukat, boğazını temizleyip belgelerini karıştırarak: "Savcılık makamının, bugün bizi

¹⁰⁰ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 38-39.

¹⁰¹ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 41-42.

¹⁰² Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 42.

sanık olarak mahkemeye çağırılmalarına gerçekten şaşırıyoruz” diye söze başlayınca hâkim araya girerek “Kısa kesin, sayın avukat, konuya girin” şeklinde uyardı. Avukat, konuya girmek yerine toplumdaki eğitim sistemi gibi farklı şeylerden bahsedince hâkim tekrar araya girerek, kısa kesmesi gerektiğini belirterek onu uyarır. Avukat, sonunda asıl meseleye gelerek şöyle der: “Sanık, karakola geldiğinde bayıldı. Kasıt olmadan, resmi üniforması üzerinde bulunmayan bir askerın üzerine düştü. Mahkemenin adaleti, polisın iddiasına itibar etmemeyi gerektirir ve sanığa hiçbir ceza verilmemelidir. Çünkü o, bizim çağımızdan farklı bir çağda ve sistemimizden farklı bir (hukuk) sistemi içinde yaşıyordu. Kanunlar, ona tebliğ edilmediği için de onların hükümlerini bilmemektedir. Sayın hâkim, olaylardan haberdardır...” Hâkim, mahkemenin aydınlandığını, daha fazla konuşmaya gerek kalmadığını ve taleplerini dile getirmesini ifade eder. Avukat, “Asıl talebimiz, sanığın beraatına karar verilmesidir. Eğer mahkeme bunun aksi düşünüyor ise 532. Ceza Kanunu maddesi uyarınca ceza indirimine gidilmesini” “ 532 فرجو استعمال الرأفة بالمادة عقوبات ” rica ediyoruz” şeklinde cevap verir. Hâkim, talebi dinledikten sonra dava ile ilgili kararını açıklar. Yukarıda belirtilen iki maddeye dayanarak el-Muneykelî Paşa’ya bir yıl altı ay hapis cezası ayrıca dosya masrafları için de beş kuruş para cezası verilmesine hükmeder. Ancak avukat, temyiz mahkemesine gidildiğinde beraatın alınacağı konusunda el-Muneykelî Paşa ile Îsâ b. Hişâm’a garanti verir ve ardından hâkimin aceleciliği konusunda şöyle konuşur: “Bilin ki, araya girme, karşı koyma ve aceleci davranma gibi hâkimden çıkan bütün bu davranışların nedeni şudur: Bazı arkadaşları tarafından tam olarak öğle vakti verilen bir yemeğe davetlidir, önünde de otuz üç dava bulunmaktadır, vakit gelmeden önce hepsine karar vermek istiyor.” Bu ifadelerden sonra el-Muneykelî Paşa ile Îsâ b. Hişâm, avukatın temyiz mahkemesine başvurulması konusundaki tavsiyesine uyarak denetim kuruluna bir dilekçe yazıp teslim ederler.¹⁰³

Değerlendirme: Mahkeme avlusunun tasviri, insanların davranış şekillerini ortaya koyma konusunda önemli bir gösterge olarak ortaya çıkmaktadır. Davanın iki tarafını oluşturan davacı ile davalı kimseler arasındaki tahammülsüzlük, sabırsızlık ve tehditkâr konuşmalar söz konusu davranışlardan bazılarıdır. Mahkemede yalan ve sahte beyanların verilmesi, toplumda doğruluk ilkesine yönelik bir yozlaşmayı göstermektedir. Mısır yargı sisteminin değiştiği,

¹⁰³ Muveylîhi, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 43-44.

şer'î mahkemelerin alanı evlilik gibi konularla sınırlandırıldığı, şer'î hükümlerin yerine Napolyon kanunlarının benimsendiği görülmektedir. Mısır toplumunun, bir ayaklanma ile Fransız işgalinden kurtulmuş olması ancak yargı sisteminin tesisi için Fransız kanunlarından istifade edilmesi, egemenlik mücadelesi açısından bir tezat oluşturduğu vurgulanmaya çalışılmaktadır. Savcının herhangi bir olayı tam anlamıyla araştırıp incelemeyen ceza istemesi ayrıca sanık ve tanıkların ifadeleri alınırken sürekli müdahalelere maruz kalmaları duruşmanın sağlıklı bir şekilde yürütülmediği belirtilmeye gayret edilmektedir. Duruşma sırasında sanık avukatlarının yaptığı savunmaların, öğle yemeğine davetli olan ve yemeğe zamanında yetişmek isteyen hâkim tarafından sürekli kesilmesi, adil karar verme sürecinin sağlıklı bir şekilde işlemediğini göstermektedir. Bununla birlikte hukuk sisteminde, davalarda karar veren insanların bir diğer ifadeyle hâkimlerin meslek davranış biçimleri verilmeye çalışılmaktadır.

3.5. Denetleme Kurulu

el-Muneykelî Paşa ile Îsâ b. Hişâm, Vizâretü'l-Hakâniyye/ Adalet Bakanlığındaki denetleme kuruluna giderler. İçeriye girmek istediklerinde kapıcı, onlara ziyaretçi kartı olmadan içeriye girmenin mümkün olmadığını ifade eder. el-Muneykelî Paşa, yaşadığı dönemde şikayet kapısının, kendisini çalan herkese açık olduğunu dolayısıyla ziyaretçi kartı gibi bir uygulamanın eşitlik ve adalet ilkesine aykırı olduğunu söyler. Îsâ b. Hişâm, söz konusu kart uygulamasının, ziyaretçinin bir ihtiyacı nedeniyle mi yoksa herhangi bir amaç olmadan geldiğinin tespiti yapılarak, hâkimlerin kendi işlerine odaklanmalarını sağlamak amacıyla yapıldığını belirtir. Akabinde ziyaretçi kartını alarak sıraları geldiğinde içeriye girerler. Müfettiş onlara neden geldiklerini sorunca Îsâ b. Hişâm, daha önce bir dilekçe verdiklerini söyleyip el-Muneykelî Paşa'nın nasıl haksızlık ve iftiraya uğradığını anlatır. el-Muneykelî Paşa da tehlikelerle yüzleşerek ve zorluklara katlanarak kazandığı paşalık unvanının, savcı tarafından suçun ispatında bir delil olarak kullanıldığını ifade eder ve bu şerefli unvanın ne zamandan beri bir ceza unsuru haline geldiğini üzüntüyle sorar. Müfettiş, el-Muneykelî Paşa'nın davasını "*Misbâhuş'Şark*" adlı gazetede okuduğunu ve ondan haberdar olduğunu söyler. Ardından sohbeti, dava esnasında hâkimin, sanık avukatın sözünü sık sık kesme olayına getirir ve şöyle der: "*Hâkim, avu-*

katın sözünü kesmiş olabilir; çünkü bazı avukatlar, savunmalarında hilafetin doğuş tarihi ve insanlık cemiyetinin kuruluşu gibi konulardan uzun uzun bahsetmeye alışmışlardır. Bu tür konuşmalar uzun sürer, dinlemesi sıkıcıdır ve davanın özü ile en ufak bir bağlantısı yoktur. Şüphesiz ki hâkimin zamanı kıymetli ve kısıtlıdır bu yüzden çok konuşan avukatın sözünü kesmekten başka seçeneği yoktur. Aynı şekilde tanık da olayın detaylarına yönlendirilerek, konudan sapmaması için onun da sözü kesilmelidir. Sonuç olarak, hâkim sizinle ilgili yaptığı her şeyde kanunu ihlal etmemiştir." el-Muneykelî Paşa, ironi bir dille, "Keşke bunu bilseydim, o zaman hâkimin sözü kesmesinden dolayı ondan özür dilerdim" şeklinde bir ifade kullanır. Sonra da şu soruları sormaya başlar: "Hâkimin beni sanık/lar kafesine "قفص المتهمين" koymasının ve her soru karşısında ayağa kalkmamı emretmesinin gerekçesi ne olabilir? Oysaki ben yaşlı bir adamım, Mısır hükümetinde yüksek mevkilerde yıllarımı geçirdim ayrıca Hidiv ailesine hizmet etmek için kanımı döktüm. Yaşımdan ve değerli bir insan olmamdan dolayı bana saygı gösterilmesi gerekmez miydi? Dünyadaki hangi kanun buna mani olmaktadır?"¹⁰⁴

Müfettiş, böyle bir uygulamanın kanun gereği yapıldığını, kanunun insanlar arasında eşitlik ilkesine dayandığını, makam ve yaş farkı gözetmediğini belirtir. Ayrıca şer'î hükümlerde de aynı ilkenin geçerli olduğunu ve Hidiv ailesine mensup kişiler için de aynı hükmün uygulandığını ifade eder. Bu nedenle el-Muneykelî Paşa'nın hâkimin huzurunda bulunmasının hiçbir utanç ve aşağılayıcı bir durum yaratmadığını söyler. Bunun üzerine el-Muneykelî Paşa şöyle bir soru sorar: "Eğer hâkim hakkındaki hükmünüz bu ise peki ya rütbemin şerefi/saygınlığı ile beni karalayan savcı hakkındaki hüküm nedir? Müfettiş, henüz tam anlamıyla davanın dosyalarına vakıf olmasa da "Misbâhu'ş-Şark" gazetesinde okuduğu kadarıyla savcının sözlerinden böyle bir mananın çıkmayacağını, unvan ne kadar büyük olursa olsun, zayıfların hukukunu çiğneme hakkını vermediğini ve hukukun önünde başkalarına karşı bir üstünlük sağlamadığını dolayısıyla savcının söyledikleri sözlerden bir sakınca olmadığını ifade eder. Müfettişin ifadelerinden dava ile ilgili her şeyin hukuka uygun bir şekilde icra edildiği, hâkim ile savcının herhangi bir hukuk dışı uygulamaları olmadığı anlamı çıkınca el-Muneykelî Paşa şöyle bir soruyu sormaktan kendini alamaz: "Eğer hâkim için bir gerekçe savcı için de bir hak söz konusu ise o zaman sizin önünüzde durmamın ve size karşı yakınmamın/şikâyetimi dile getirmemin ne faydası var? Hâkim

¹⁰⁴ Muveylîhi, Hadîsu İsâ b. Hişâm, 49-50.

ve savcının ikaz edilmesi, davanın araştırılması, iftiranın asılsız olduğunun tespitinin yapılması ve onların önünde verilen hükmün iptal edilmesi daha uygun olmaz mıydı?”¹⁰⁵

Müfettiş kendi değerlendirmeleri ile her şeyin hukuka uygun olarak ilerlediğini iddia etmesine rağmen diğer taraftan da el-Muneykelî Paşa'nın haksız bir yargılama süreci geçirdiğini görünce şöyle der: *“Bu husus, bizim yetkimiz dâhilinde değildir. Eğer mahkeme üyelerinden biri, görevine aykırı bir şey yaparsa bu konuda karar vermek disiplin kuruluna aittir. Başkanın da emri altındaki bir görevli ile ilgili hüküm vermesi ancak mahkeme kararı ile olur. Senin davan ile ilgili bir şey yapamamaktan dolayı son derece üzgünüm. Bu dava ile ilgili karar vermek yalnızca temyiz mahkemesine aittir.”¹⁰⁶*

Değerlendirme: Olay örgüsü, yargı sisteminde görevli insanların kendi çalışmaları dışında farklı konularla meşgul olmamalarını önlemek için bazı tedbirlerin alındığını göstermektedir. Dava duruşmalarında bazı avukatların ücretlerini hak ettiklerini gösterebilmek için hangi yöntemlere başvurabilecekleri ifade edilmeye çalışılmıştır. Paşa gibi rütbelerin ayrıca yönetimde bulunan insanlara hizmet etmenin, kanun önünde herhangi bir ayrıcalık oluşturmayacağı belirtilmiştir. Duruşmanın yapıldığı esnada hâkim ve savcı tarafından ortaya konulan tutumların, hukuk kurallarına uygun olduğu ifade edilmektedir. Ancak buradaki asıl amaç, teorik olarak davaların bu şekilde ele alınmasının gerektiği ifade edilmeye çalışılmıştır. Nitekim her şeyi kanunlara uygun yapan mahkemenin el-Muneykelî Paşa'nın masumiyetini ortaya çıkaramaması bir tezat olarak ortaya çıkmaktadır. Denetim kurulunun hukuki konularda bu kadar ideal düşünmesi sonra haksızlık karşısında bir şey yapamaması da ayrı bir ilişki olarak verilmeye çalışılmıştır.

3.6. İstinaf Mahkemesi

Duruşma günü geldiğinde el-Muneykelî Paşa, Îsâ b. Hişâm ve avukat beraber istinaf mahkemesine giderler.¹⁰⁷ Sıralarını bekleyip çağrıldıklarında içeriye girerler. Üç hâkimin bulunduğu duruşmaya geçerler. İçlerinden yabancı

¹⁰⁵ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 51.

¹⁰⁶ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 52.

¹⁰⁷ Muveylîhî, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 55.

yani Mısırlı olmayan hâkim, davayı özetleyip suçlamaları gerekçeleriyle birlikte ifade eder. Sonra duruşma başkanı olan hâkim, el-Muneykelî Paşa'ya ismi, yaşı, mesleği ve ikamet yerini sorar. Akabinde konuşması için savcıya işarette bulunur. Bunun üzerine savcı, dava ile ilgili mütalaasını, dilediği şekilde açıklamaya başlar. Hâkim, yerel mahkemede olduğu gibi araya girmek suretiyle herhangi bir şekilde savcının sözünü kesmez. İstinaf mahkemesindeki bazı hâkimler, dava dosyasını incelememiş olabilirler. Bu nedenle savcının dava ile ilgili yapacağı açıklamalara ihtiyaç duyarlar. Onun için de savcının ayrıntılı ve detaylı anlatımına müdahalede bulunmazlar. Savcı, mütalaasını bitirdikten sonra hâkim, avukata kısa bir konuşma izni verir. Avukat savunmayı yaparken dava ile ilgili önemli hususları ifade edeceği sırada, duruşma başkanı olan hâkim, "konu, talepleriniz"¹⁰⁸ şeklinde araya girer. Bu durum birkaç kez tekrar edince orada bulunan hâkimlerden biri başkanı uyarır ve avukatın sözlerinin, dava veya konunun özüyle ilgili olduğunu söyler. Çünkü başkan hem dava dosyasının detaylarına göz atmamış hem de savcının söylediklerine kulak vermemiştir. Savunma bittikten sonra başkan, davanın dinlendiğini ve kararın müzakere sonrası verileceğini ifade eder.¹⁰⁹

Avukat ve beraberindekiler dışarı çıkıp beklemeye başlarlar. Bu arada Îsâ b. Hişâm, müzakerenin ne kadar süreceğini sorar. Avukat, genellikle bir saati geçmediğini ifade eder. Onlar konuşmaya devam ederken duruşma tekrar başlar. Birlikte duruşma salonuna geçerler ve kararı dinlemeye başlarlar. Hâkim, el-Muneykelî Paşa için beraat kararı verir. Mutlu bir şekilde oradan çıkarlar ve el-Muneykelî Paşa şöyle der: "Bugün adaletin olduğunu inkâr etmiyorum fakat bu adalet yavaş işliyor. Masum bir kişi, onun yavaş olmasının yükünü taşıyamaz. Bu tür mahkemelerde son çıkan kararın, başta verilmesi gerekirdi. Böylece benim gibi birisi, bu rezillik ve alçaklığı yaşamazdı. Suçlama ve töhmet altına alındıktan sonra hapis ve utanç gibi durumlara düşmezdi, eziyet ve işkence gibi şeyler de onun başına gelmezdi."¹¹⁰

¹⁰⁸ طلباتك: "Konuya gel, Talepleriniz nelerdir."

¹⁰⁹ Muveylihi, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 57-58.

¹¹⁰ Muveylihi, *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*, 58-59.

Değerlendirme: Olay örgüsü, istinaf mahkemesinde yapılan yargılamaların hukuk kurallarına uygun olarak yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Savcının yaptığı mütalaa, herhangi bir müdahale yapılmadan dinlenilmesi, doğru ve adil bir karar vermek için bir çabanın olduğunu göstermektedir. Avukatın savunmasının duruşma başkanı tarafından birkaç kez kesilmesi üzerine diğer bir hâkimin söz konusu kesintinin doğru olmadığına işaret etmek için başkanı uarması, hâkimler arasında bir denetim mekanizmasının olduğunu göstermektedir. Karar için uzun bir sürenin beklenilmemesi, suçun tespiti ve masumiyetin ortaya çıkarılmasında önemli bir yargı süreci olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bütün bu olumlu uygulamalara rağmen adaletin geç tecelli etmesi, kişisel haklar açısından birçok olumsuz sorunun meydana gelebileceğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Muhammed el-Muveylihi'nin kültürlü ve eğitilmiş bir ailede yetişmesi, ilerde edebi alanda eserler vermesi açısından önemli bir teşvik unsuru olmuştur. Gazetecilik ile uğraşıp toplumu ilgilendiren farklı konular üzerinde yazılar kaleme alması, toplumsal sorunlarla ilgilenmesi noktasında önemli bir adım olmuştur. Cemâleddin Efgânî ve Muhammed Abduh gibi şahsiyetlerden ders alması, toplumsal sorunları ıslahatçı ve yenilikçi bir bakış açısıyla değerlendirme imkânı tanımıştır. Avrupa ülkelerine seyahat ederek onların medeniyet ve kültürlerini yakından görmesi, doğu ve batı medeniyetlerine eleştirel bir bakış açısı geliştirmesini sağlamıştır. el-Muveylihi'nin kaleme aldığı *Hadîsu Îsâ b. Hişâm* adlı eserin beslendiği kaynak itibarıyla makâm türü bir edebi yapıt olduğu söylenebilir. Bedüzzamân el-Hemedânî'nin *Makâmât* adlı eserinden etkilenmiştir. Amaç, üslup ve kurgu bakımından söz konusu eseri taklit etmiştir. Ancak roman ve hikâye gibi modern dönem edebi türlerden de istifade ettiği görülmektedir. Bu yönüyle hem klasik hem de modern dönem edebi türlerden yararlandığı ve dönemler arası geçişkenlik arz eden bir eser olduğu söylenebilir. On dokuzuncu asrın sonlarında Mısır'ın toplumsal sorunlarını eleştirel bir bakış açısıyla ele alan ilk eserlerden biri olması ve kendisinden sonra bu alanda yazılan eserlere öncülük etmesi, eserin edebi değeri açısından önemli işaretler olduğu ifade edilebilir.

Eserde olayların kahramanı olarak tarihi bir şahsiyetin seçilmesi, Mısır toplumundaki değişimi daha iyi yansıtabilmek adına önemli bir karakter tercihi olmuştur. Benzer şekilde söz konusu kahramanın paşa unvanına sahip birisi olması sonra toplumun en alt tabakasından biriyle davalı olup mahkemeye çıkması, eşitlik ilkesine güçlü bir şekilde vurgu yapılmıştır. Mahkeme avlularını dolduran insanlar, onlara kaba davranan kapıcılar, adalet bekleyen masum insanları dolandırmaya çalışan sahtekârlar bununla birlikte sahte beyan ve yalancı şahitler, toplumdaki ahlaki yozlaşmayı ortaya koyan başarılı tasvirlerdir. Polis şubesinde sanık bir kimseye kötü muamelede bulunulması, savcının araştırıp soruşturması gereken bir davayı kâtibine yönlendirmesi, çalışma saatlerini gereksiz ziyaretlerle bölmesi, hâkimin duruşma esnasında sanığın şahit ve avukatlığını yapan kimselerin ifade ve savunmalarını sürekli bölmeye çalışması, devlet kurumlarının işleyişindeki aksaklık ve bozuklukları ortaya koyan önemli tespitlerdir. İstinaf mahkemesinde savcının gereği gibi dinlenilmesi, avukatın savunmasına müdahale yapılırken gerekli uyarıların yapılması ve kararın erken sürede verilmesi, yargı kurumlarının nasıl işlemesi gerektiğine dair ideal bir örnek olarak sunulmuştur.

Kaynakça

- Ayyıldız, Erol. "Makâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Bişrî, Abdulaziz el-. *el-Muhtâr*. Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2014.
- Cubûrî, Kâmil Selmân el-. *Mu'cemu'l-udebâ mine'l-'asri'l-Câhilî hattâ sene 2002*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2002/1424.
- Çetin, Atilla. "İsmâil Hidiv Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Çetin, Nihad M. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 3. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Dâgir, Yusuf Es'ad. *Masâdiru'd-dirâseti'l-edeb*. Beyrut: Metâbi' Lübnân, 1956.
- Dayf, Şevkî. *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsir fî Mısır*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 12. Basım, 1999.
- Dayf, Şevkî. *el-Makâme*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 3. Basım, 1954.

- Desûkî, Ömer ed-. *Neş'etu'n-nesri'l-hadîs ve tatavuruhu*. Kahire: Dâru Fikri'l-'Arabî, 2008.
- Er, Rahmi. *Bedû'z-zamân el-Hemezânî ve Makâmeleri*. Ankara: Hece Yayınları, 2020.
- Hafâcî, Abdulmun'im. *Kıssatu'l-edeb fî Mısır*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1996/1412.
- Hamza, Abdullatîf. *Edebu'l-makâleti's-sahâfiyye fî Mısır*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1959.
- Hasan, Muhammed Ruşdî. *Eseru'l-makâme fî neş'eti'l-kıssati'l-Mısıryye el-hadîs*. Kahire: el-Mektebetu'l-'Arabiyye, 1974/1394.
- Heykel, Ahmed. *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısır*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 6. Basım, 1994.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- İşık, Nevzat. "Bedüzzaman el-Hemedânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- İbrahim, Ahmed Ebû Bekr. "Hadîsu Îsâ b. Hişâm". *Mecelletu'r-Risâle* 490 (1942).
- İbrahim, İzzet Muhammed. "el-Mucteme' u'l-Mısıryyu fî Hadîsi Îsâ b. Hişâm" 4 (1980).
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2015.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi. "Kavalalı İbrâhim Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Mubârek, Zekî. *en-Nesru'l-fennî fî karni'r-râbi'*. Mısır: Muessesetu Hindâvî, 2013.
- Mubârek, Zekî. "Hadîsu Îsâ b. Hişâm". *Mecelletu'r-Risâle* 486 (1942).
- Muveylihi, Muhammed el-. *Hadîsu Îsâ b. Hişâm*. Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2013.
- Özcan, Abdulkadir. "Harbiye Nezâreti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

- Ramıç, Yusuf. "Müveylîhî Ailesi". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Savran, Ahmet. "Çağdaş Arap Hikayeciliği ve Öncüleri". *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi* 17 (1989).
- Serkîs, Yusuf İlyân. *Mu'cemu'l-matbû'ati'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrebbe*. Mısır: Matbatu Serkîs, 1928/1346.
- Seyfî, Tayyibe - Haşmetî, Behzâd. "Hadîsu Âsâ b. Hişâm beyne istilhâmi't-turâs ve'l-ihtikâk bi'l-garb". *İdâatu'n-Nakdiyye* 4/15 (2014).
- Tarrâzî, Filib dî. *Târîhu sahâfeti'l-'Arabiyye*. Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2023.
- Zeydân, Corcî. *Terâcimu meşâhiri'ş-Şark fî'l-karni't-tâsi'i 'aşere*. Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2012.
- Zirikli, Hayrettin. *el-'Alam*. Beyrut: Dâru'l-İlmi lil-Melâyîn, 1984.
- el-Ceyşu'l-Mısırî fî'l-harbi'r-Rûsiyye el-ma'rûfe bi harbi'l-Kırım*. mlf. el-Emir Ömer Tosun. Kahire: Muessesetu Hindâvî, 2011.